

**Kenjayev Sardor Nurmurod o'g'li**  
 Buxoro davlat pedagogika instituti  
 ijtimoiy fanlar kafedrası mustaqil izlanuvchisi  
 tarix fanlari falsafa doktori (PhD), dotsent  
 sardorkenjayev46@gmail.com

## TEMURIYLAR SULOSI DAVRIDA TURLI DIN VAKILLARINING O'TROQLASHUVI SABAB VA NATIJALARI

**Annotatsiya.** Mazkur maqolada Temuriylar sulolasi hukmronligi davrida (XIV–XV asrlar) Movarounnahr, Xuroson va ularga tutash hududlarda turli diniy e'tiqod vakillarining o'troqlashuvi, ularning hududiy joylashuvi hamda mazkur jarayonni yuzaga keltirgan tarixiy omillar ilmiy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqotda Temuriylar davrida shakllangan siyosiy barqarorlik, shaharsozlik va iqtisodiy taraqqiyot, savdo-hunarmandchilik aloqalarining kengayishi, Buyuk ipak yo'li tarmoqlarining faoliyati, davlatning turli hududlardan aholini ko'chirish siyosati hamda hukmdorlarning ilm-fan va madaniyatni qo'llab-quvvatlashi diniy jamoalarning joylashuv jarayoniga ta'sir ko'rsatgan omillar sifatida ko'rib chiqiladi.

**Kalit so'zlar:** temuriylar, Movarounnahr, Xuroson, diniy xilma-xillik, diniy jamoalar, o'troqlashuv, migratsiya, ko'chirish siyosati, nasroniylik, yahudiylik, buddaviylik, diniy bag'rikenglik, shaharlar, savdo yo'llari, Buyuk ipak yo'li.

## CAUSES AND CONSEQUENCES OF THE SETTLEMENT OF REPRESENTATIVES OF VARIOUS RELIGIONS DURING THE TIMURID DYNASTY

**Аннотация.** В данной статье с научной точки зрения анализируется оседлость представителей различных религиозных верований в Мавераннахре, Хорасане и прилегающих к ним территориях в период правления династии Тимуридов (XIV–XV века), их территориальное размещение, а также исторические факторы, способствовавшие данному процессу. В исследовании в качестве факторов, повлиявших на процесс расселения религиозных общин, рассматриваются политическая стабильность, сформировавшаяся в эпоху Тимуридов, градостроительство и экономическое развитие, расширение торговых-ремесленных связей, деятельность сетей Великого шелкового пути, политика государства по переселению населения из разных регионов, а также поддержка правителями науки и культуры.

**Ключевые слова:** тимуриды, Мавераннахр, Хорасан, религиозное разнообразие, религиозные общины, оседлость, миграция, переселенческая политика, христианство, иудаизм, буддизм, религиозная толерантность, города, торговые пути, Великий шелковый путь.

## ПРИЧИНЫ И ПОСЛЕДСТВИЯ ОСЕДЛОСТИ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ РАЗЛИЧНЫХ РЕЛИГИЙ В ПЕРИОД ДИНАСТИИ ТИМУРИДОВ

**Annotation.** This article provides a scientific analysis of the settlement of representatives of various religious faiths in Mawarannahr, Khorasan, and adjacent territories during the reign of the Timurid dynasty (14th–15th centuries), their territorial distribution, and the historical factors that led to this process. The study examines the political stability formed during the Timurid era, urban planning and economic development, the expansion of trade and craft ties, the activities of the Great Silk Road networks, the state's resettlement policy from various regions, and the rulers' support for science and culture as factors that influenced the process of settlement of religious communities.

**Keywords:** *Timurids, Mawarounnahr, Khorasan, religious diversity, religious communities, settlement, migration, resettlement policy, Christianity, Judaism, Buddhism, religious tolerance, cities, trade routes, the Great Silk Road.*

**Kirish (Introduction).** XIV asrning ikkinchi yarmi – XV asr Temuriylar sulolasi hukmronligi ostida Movarounnahr va Xuroson tarixida siyosiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlar jadal kechgan davrlardan biri hisoblanadi. Amir Temur 1370-yilda Movarounnahrda siyosiy hokimiyatni qo'lga kiritgach, markazlashgan davlat barpo etishga kirishdi. Uning hukmronligi davrida Samarqand davlatning siyosiy markaziga aylantirilib, yirik bunyodkorlik ishlari amalga oshirildi. Temuriylar davrida Samarqand, Hirot, Buxoro, Shahrisabz va boshqa shaharlarning iqtisodiy hamda madaniy ahamiyati sezilarli darajada oshdi. Bu jarayonlar aholining hududiy harakatchanligi va turli ijtimoiy guruhlarining shaharlarga kelib joylashishiga ham ta'sir ko'rsatdi. Mazkur davrda turli diniy guruhlarining ayrim hududlarda o'troqlashishiga iqtisodiy va siyosiy omillar ham ta'sir ko'rsatgan. Amir Temur harbiy yurishlari natijasida turli mamlakat va viloyatlardan hunarmandlar, me'morlar, olimlar va boshqa mutaxassislarni Movarounnahr markazlariga olib kelgan. Masalan, Samarqandning yirik me'moriy inshootlari qurilishida turli hududlardan keltirilgan ustalar va hunarmandlar ishtirok etgan. Bu jarayon aholining etnik va madaniy tarkibining murakkablashishiga olib kelgan bo'lsa-da, uni bevosita muayyan diniy jamoalarning ommaviy ko'chirilishi sifatida talqin qilish ehtiyotkorlikni talab qiladi. Temuriylar davrida Buyuk ipak yo'li bilan bog'liq savdo va diplomatik aloqalarning davom etishi ham diniy-madaniy aloqalar uchun muhim sharoit yaratgan. Samarqand va Hirot kabi markazlar Eron, Hindiston, Xitoy, Dashti Qipchoq va boshqa hududlar bilan savdo hamda diplomatik munosabatlarda muhim o'rin egallagan. Ayniqsa, XV asrda Mirzo Ulug'bek hukmronligi davrida Samarqand ilmiy markaz sifatida rivojlandi. Hirot esa Shohrux va Husayn Boyqaro davrlarida yirik siyosiy, iqtisodiy va madaniy markazga aylandi. Shaharlarning bunday rivojlanishi turli hududlardan kelgan savdogarlar, hunarmandlar, olimlar va boshqa guruhlarining o'troqlashuvi uchun iqtisodiy zamin yaratgan.

Temuriylar davridagi diniy munosabatlarni baholashda "diniy bag'rikenglik" tushunchasini zamonaviy mazmunda to'g'ridan-to'g'ri qo'llashdan ko'ra, o'sha davrning siyosiy-huquqiy va ijtimoiy sharoitlari asosida tahlil qilish ilmiy jihatdan to'g'riroqdir. Chunki XIV–XV asrlar jamiyatida diniy mansublik ijtimoiy hayotning muhim tarkibiy qismi bo'lgan va turli diniy jamoalarning mavqei ularning soni, iqtisodiy faoliyati, siyosiy sharoit hamda mahalliy boshqaruv tizimiga qarab farqlangan. Shu nuqtayi nazardan, Temuriylar sulolasi davrida turli din vakillarining o'troqlashuvi masalasini faqat diniy tarix doirasida emas, balki migratsiya, urbanizatsiya, savdo-iqtisodiy aloqalar, davlat siyosati va madaniy integratsiya jarayonlari bilan bog'liq holda o'rganish muhim ilmiy ahamiyatga ega. Mazkur masalani tadqiq etish Temuriylar davridagi shaharlarning ko'p qatlamli ijtimoiy tarkibini, turli hududlar o'rtasidagi aloqalarni hamda Movarounnahr va Xurosonning o'rta asrlar xalqaro madaniy makonidagi o'rnini chuqurroq anglash imkonini beradi.

**Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review).** "Temuriylar sulolasi davrida turli din vakillarining o'troqlashuvi: sabab va natijalari" mavzusini tadqiq etishda tarixiy manbalar, Temuriylar davri tarixshunosligiga oid fundamental tadqiqotlar hamda Markaziy Osiyodagi diniy jamoalar tarixini yorituvchi zamonaviy ilmiy ishlarga tayanish muhimdir. Mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, masala tarixshunoslikda, asosan, Temuriylar davlatining siyosiy tarixi, diniy-siyosiy munosabatlar, shaharlar tarixi, savdo-migratsiya jarayonlari va alohida diniy jamoalar faoliyati doirasida o'rganilgan. Biroq turli din vakillarining aynan o'troqlashuvi, uning sabablari va ijtimoiy-iqtisodiy natijalarini yagona tadqiqot obyekti sifatida kompleks tahlil qilish nisbatan kam o'rganilgan yo'nalishlardan biridir.

Mavzuni tadqiq etishda, avvalo, Temuriylar davrida yaratilgan tarixiy asarlar muhim manbashunoslik asosini tashkil etadi. Jumladan, Nizomiddin Shomiyning "Zafarnoma" asari Amir Temur faoliyati va XIV asr oxiridagi siyosiy-harbiy jarayonlarni o'rganishda asosiy manbalardan biridir. Shomiyning asari 1404-yilda yakunlangan bo'lib, unda Temurning yurishlari, davlat

boshqaruvi va siyosiy faoliyatiga oid ma'lumotlar beriladi. Keyinchalik Sharafiddin Ali Yazdiyning "Zafarnoma" asari Temur tarixining eng mashhur forsiy tarixiy bayonlaridan biriga aylandi. Ibn Arabshohning "Ajoib al-maqdur fi tarixi Taymur" asari esa Temur faoliyatiga nisbatan boshqa nuqtayi nazarni ifodalashi bilan alohida ahamiyatga ega. Ushbu manba Temur yurishlari, zabt etilgan hududlar, aholi va siyosiy jarayonlar haqida ma'lumotlar beradi. Biroq mazkur manbalarni diniy jamoalarning o'troqlashuvi masalasida qo'llashda mualliflarning siyosiy pozitsiyasi, asarning yaratilish sharoiti va bayon uslubini hisobga olish talab etiladi. Temuriylar davri tarixshunosligiga oid tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, aynan shu davrda mahalliy tarixlar, sulolaviy yilnomalar, biografik asarlar, ziyoratnomalar va topografik tavsiflarning rivojlanishi kuzatilgan. Hirot, Samarqand, Buxoro va Balx kabi shaharlar tarixiga oid asarlar diniy muhit va aholining joylashuvi to'g'risidagi ma'lumotlarni aniqlash imkonini beradi.

Mavzuning diniy-siyosiy jihatlarini o'rganishda Beatrice Forbes Manzning "*Power, Politics and Religion in Timurid Iran*" nomli fundamental tadqiqoti muhim o'rin tutadi. Muallif asosan Shohruh hukmronligi davri — 1409–1447-yillar — misolida Temuriylar davlatining siyosiy tuzilishi, jamiyat va hokimiyat munosabatlari, ulamolar va so'fiylarning siyosiy hayotdagi o'rnini tahlil qiladi. Tadqiqotda Temuriylar jamiyatining bir xil bo'lmagan ijtimoiy tarkibi va davlat hokimiyatining turli guruhlar bilan munosabatlari alohida o'rganilgan. Mazkur tadqiqot mavzumiz uchun, ayniqsa, diniy guruhlar va davlat hokimiyati o'rtasidagi munosabatlarni faqat "bag'rikenglik" tushunchasi bilan emas, balki siyosiy manfaatlar, ijtimoiy tuzilma va hokimiyat mexanizmlari orqali tushuntirish zarurligini ko'rsatadi. Manzning yondashuvi Temuriylar davlatida diniy institutlarning jamiyatdagi mavqeini aniqlash uchun metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. "*Encyclopaedia Iranica*"dagi Temuriylar davri diniy hayotiga oid tadqiqotlarda esa Amir Temurning sunniy islomga mansubligi, ulamolar va so'fiylar bilan aloqalari hamda ayrim holatlarda siyosiy zarurat diniy-siyosiy qarorlarni belgilaganligi ko'rsatiladi. Jumladan, Temur Samarqandga bir qator taniqli sunniy olimlarni jalb qilgan; bu holat Samarqandning diniy-ilmiy markaz sifatidagi mavqeini mustahkamlash jarayoni bilan bog'liq holda baholanadi. Turli din vakillarining o'troqlashuvi masalasida xristian jamoalari tarixiga oid tadqiqotlar alohida ahamiyatga ega. Mark Dickensning Markaziy Osiyodagi xristian jamoalariga bag'ishlangan tadqiqotida xristianlikning islomdan oldingi davrlardan Xuroson, Baqtriya va Sug'd hududlariga tarqalganligi, Hirot, Marv va Samarqand kabi shaharlarda xristian diniy markazlari mavjud bo'lganligi ko'rsatiladi. Muallif xristianlikning keyingi islomlashuv jarayonlaridan keyin ham Markaziy Osiyoning ayrim hududlarida saqlanib qolganini qayd etadi.

Wojciech Klujning 2021-yilda e'lon qilingan tadqiqoti esa XIV asr Markaziy Osiyosidagi xristian-musulmon munosabatlarini bevosita Temur davrigacha bo'lgan jarayonlar bilan bog'lab o'rganadi. Tadqiqotda sharqiy xristianlik, nestoriy jamoalari, Marv va Samarqand kabi markazlar hamda islomiy diniy muhit o'rtasidagi munosabatlar tahlil qilinadi. Ushbu adabiyotlar muhim bir ilmiy xulosaga olib keladi: Temuriylar davridagi diniy xilma-xillikni faqat Temuriylar tomonidan yaratilgan siyosiy hodisa sifatida talqin qilish noto'g'ri. Chunki ayrim xristian jamoalari bu hududlarda Temuriylardan ancha oldin shakllangan bo'lib, Temuriylar davrida ularning ayrim qoldiqlari yoki davomiy shakllari mavjud bo'lishi mumkin. Yahudiylarning Markaziy Osiyodagi tarixini o'rganish ham mavzu uchun muhimdir. Zamonaviy tadqiqotlarda yahudiylarning mintaqadagi mavjudligi qadimgi davrlarga borib taqalishi va ularning ayrim guruhlari savdo markazlari bilan chambarchas bog'langanligi ko'rsatiladi. Xususan, Samarqand, Buxoro va Marv kabi savdo markazlari yahudiy savdogarlar va hunarmandlarning harakatchanligi bilan bog'liq tarixiy jarayonlarda tilga olinadi. Biroq ushbu manbalarda Temuriylar davridagi yahudiylarning aniq soni va o'troqlashuv ko'lami to'g'risida yetarli miqdorda bevosita statistik ma'lumotlar mavjud emas. Shu sababli tadqiqotda keyingi davrlarga oid yahudiy jamoalari haqidagi ma'lumotlarni XIV–XV asrlarga mexanik tarzda ko'chirishdan saqlanish zarur. Bu masalada sayyohlarning qaydlari, mahalliy tarixiy asarlar, savdo hujjatlari va boshqa birlamchi manbalarni qiyosiy tahlil qilish talab etiladi. Temuriylar davrining diniy hayotini o'rganishda so'fiylik tarixiga bag'ishlangan tadqiqotlar ham katta ahamiyatga ega. Rubina Salikuddinining "Sufis, Saints, and Shrines: Piety in the Timurid Period, 1370–1507" tadqiqotida Temuriylar davridagi ziyorat,

64 avliyolar maqbaralari, soʻfiylik institutlari va diniy amaliyotlar tahlil qilingan. Muallif shahar tarixi, ziyoratnomalar, diniy-biografik asarlar, vaqf hujjatlari, saroy tarixlari hamda meʼmoriy-epigrafik materiallardan foydalanadi. Bu tadqiqot mavzu uchun ikki jihatdan muhim. Birinchidan, Temuriylar davrida islomiy diniy institutlarning shahar va jamiyat hayotidagi taʼsiri kuchli boʻlganini koʻrsatadi. Ikkinchidan, diniy jamoalarning hududiy joylashuvini oʻrganishda faqat siyosiy tarix emas, balki ziyoratgohlar, masjidlar, madrasalar, vaqf mulklari va shahar topografiyasi kabi manbalardan ham foydalanish mumkinligini koʻrsatadi.

**Maqsad va uni asoslash.** Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi Temuriylar sulolasi hukmronligi davrida (XIV–XV asrlar) Movarounnahr va Xuroson hududlarida turli diniy eʼtiqod vakillarining oʻtroqlashuvi jarayonini tarixiy manbalar va ilmiy adabiyotlar asosida kompleks tahlil qilish, ushbu jarayonni yuzaga keltirgan siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy, demografik va madaniy omillarni aniqlash hamda uning shaharlar taraqqiyoti, savdo-hunarmandchilik, madaniy almashinuv va ijtimoiy munosabatlarga taʼsirini ilmiy jihatdan yoritishdan iborat. Tadqiqotda, avvalo, Temuriylar davrida islomning jamiyatdagi yetakchi mavqei bilan bir qatorda, mintaqada tarixan mavjud boʻlgan xristian, yahudiy va boshqa diniy-madaniy guruhlarining ayrim hududlardagi mavjudligi va ijtimoiy hayotdagi ishtiroki oʻrganiladi. Bunda diniy jamoalarning mavjudligini zamonaviy tushunchalar asosida biryozlama baholashdan koʻra, ularning oʻsha davrdagi siyosiy-huquqiy, iqtisodiy va ijtimoiy sharoitini tarixiylik va xolislik tamoyillari asosida ochib berish koʻzda tutiladi.

Tadqiqot maqsadining dolzarbligi:

✓ *Birinci* navbatda, Temuriylar davrining Movarounnahr va Xuroson tarixida siyosiy, iqtisodiy va madaniy integratsiya jarayonlari kuchaygan davr boʻlganligi bilan belgilanadi. XIV asrning ikkinchi yarmidan boshlab Samarqandning davlat markazi sifatida yuksalishi, keyinchalik Hirotning yirik siyosiy va madaniy markazga aylanishi turli hududlardan aholining, savdogarlarning, hunarmandlarning, olimlar va boshqa mutaxassislarning ushbu shaharlarga kelishi uchun sharoit yaratgan.

✓ *Ikkinchidan*, Amir Temur tomonidan amalga oshirilgan harbiy yurishlar natijasida turli hududlardan hunarmandlar, meʼmorlar, olimlar va boshqa mutaxassislarning Movarounnahrda koʻchirilishi shaharlarning etnik va madaniy tarkibiga taʼsir koʻrsatgan. Ushbu jarayonni diniy omil bilan chegaralab qoʻymasdan, uning iqtisodiy va urbanistik jihatlarini ham oʻrganish muhimdir. Chunki muayyan diniy guruh vakillarining biror shaharda uzoq muddat yashab qolishi koʻpincha ularning kasbiy faoliyati, savdo imkoniyatlari va mahalliy ijtimoiy muhit bilan bogʻliq boʻlgan.

✓ *Uchinchidan*, Samarqand, Hirot, Buxoro va boshqa shaharlarning xalqaro savdo hamda madaniy aloqalar markazlariga aylanishi turli hududlardan kelgan aholining joylashuvi uchun muhim iqtisodiy omil boʻlgan. Savdo yoʻllarining faoliyati natijasida turli mamlakatlar oʻrtasidagi tovar almashinuvi bilan bir qatorda, bilim, diniy qarashlar, madaniy tajriba va ijtimoiy aloqalar ham harakatlangan. Shu sababli diniy jamoalarning oʻtroqlashuvini shaharlarning iqtisodiy funksiyalari bilan birgalikda oʻrganish zarur.

✓ *Toʻrtinchidan*, mazkur mavzu diniy tarix va migratsiya tarixini oʻzaro bogʻliq holda tadqiq etish imkonini beradi. Mavjud tadqiqotlarda Temuriylar davridagi siyosiy tarix, islomiy institutlar, soʻfiylik, shahar madaniyati va alohida diniy jamoalar masalalari muayyan darajada yoritilgan boʻlsa-da, turli din vakillarining oʻtroqlashuvi sabablarini bir tizimga keltirib, uning natijalarini demografik, iqtisodiy va madaniy jihatdan kompleks baholashga ehtiyoj mavjud.

✓ *Beshinchidan*, tadqiqot tarixiy voqelikni manbashunoslik nuqtayi nazaridan xolis tiklashga xizmat qiladi. Temuriylar davri haqida maʼlumot beruvchi tarixiy yilnomalar, biografik asarlar, ziyoratnomalar, shahar topografiyasiga oid manbalar, meʼmoriy va epigrafik materiallar hamda zamonaviy ilmiy tadqiqotlarni qiyosiy tahlil qilish orqali diniy jamoalarning haqiqiy tarixiy mavqeini aniqlash mumkin.

Shunday qilib, tadqiqot maqsadi Temuriylar davridagi diniy xilma-xillikni shunchaki sanab oʻtish emas, balki turli din vakillarining hududiy joylashuvi va oʻtroqlashuvini yuzaga keltirgan sabablar hamda uning tarixiy oqibatlarini tizimli ravishda ochib berishga qaratiladi. Bu

yondashuv Temuriylar davridagi shahar jamiyati, migratsiya, savdo-iqtisodiy aloqalar va madaniy almashinuv jarayonlarini chuqurroq anglash imkonini beradi.

**Ilmiy muammoning tavsifi va yechimi.** Temuriylar davridagi ko'chirish siyosatining yana bir muhim jihati shundaki, davlat uchun zarur bo'lgan mutaxassisliklar alohida qadrlangan. Manbalarda me'morlar, quruvchilar, toshyo'narlar, hunarmandlar, olimlar va boshqa malakali kishilarning Samarqandga olib kelingani qayd etiladi. Samarqand tarixiga oid tadqiqotlarda zabt etilgan mamlakatlardan keltirilgan hunarmandlar shaharning yangi qurilishlarida qatnashgani, ayrim aholi punktlari esa ularning kelib chiqish joylari nomi bilan atalganligi ko'rsatiladi. Demak, diniy xilma-xillikning ayrim ko'rinishlari bevosita diniy siyosat natijasi emas, balki kasbiy migratsiyaning ikkilamchi natijasi bo'lishi mumkin. Ya'ni davlat muayyan din vakillarini aynan dini sababli emas, ularning mehnat va kasbiy tajribasidan foydalanish maqsadida ko'chirtirgan bo'lishi ehtimolini manbalar bilan tekshirish kerak.

Samarqandning Temuriylar davridagi urbanistik rivojlanishi mavzu uchun alohida ahamiyatga ega. Tadqiqotlarda Amir Temur 1371-yilda Samarqandni poytaxt sifatida tanlagani va keyinchalik shaharni keng miqyosda qayta qurishga kirishgani qayd etiladi. Qurilish ishlariga zabt etilgan hududlardan keltirilgan hunarmandlar jalb qilingan. Ayrim yangi aholi punktlariga Qohira, Damashq, Bag'dod, Sultoniyya va Sheroz kabi shaharlar nomlari berilgan. Bu holat oddiy migratsiyadan ko'ra murakkabroq jarayonni ko'rsatadi: aholini ko'chirish bilan bir qatorda, ularni yangi shahar makoniga tashkiliy ravishda joylashtirish ham amalga oshirilgan. Natijada Samarqandning ijtimoiy va madaniy geografiyasida turli hududlarning izlari paydo bo'lgan.

Temuriylar davridagi ko'chirish siyosatining muhim, lekin ko'pincha e'tibordan chetda qoladigan jihati — uning qarama-qarshi iqtisodiy oqibatlaridir. Bir tomondan, malakali hunarmandlarning Samarqandga olib kelinishi poytaxtning qurilish va hunarmandchilik salohiyatini oshirgan. Samarqandning yirik me'moriy majmualari shakllanishida turli hududlardan keltirilgan ustalar muhim rol o'ynagan. Ikkinchi tomondan esa, Xuroson va Eronning ayrim hududlaridan hunarmandlarning olib ketilishi mahalliy hunarmandchilikning vaqtincha zaiflashishiga sabab bo'lgan. Encyclopaedia Iranica tadqiqotida Temurning ko'plab malakali hunarmandlarni Samarqandga deportatsiya qilishi natijasida Fors hududlaridagi mahalliy hunarmandchilik dastlab zaiflashgani qayd etiladi.

### **Xulosa.**

Temuriylar sulolasi hukmronligi davrida, xususan XIV–XV asrlarda Movarounnahr va Xuroson hududlarida yuz bergan ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy jarayonlar aholining hududiy harakatchanligi hamda ayrim diniy guruhlarining shahar va savdo markazlarida doimiy joylashuviga muayyan sharoit yaratgan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, turli din vakillarining o'troqlashuvini faqat diniy omil bilan izohlash mumkin emas. Mazkur jarayon siyosiy barqarorlik, davlatning ko'chirish siyosati, shaharlarning iqtisodiy rivojlanishi, savdo yo'llarining faoliyati, hunarmandchilik va xalqaro aloqalar kabi omillarning o'zaro ta'siri natijasida shakllangan. Amir Temur davrida davlat hududining kengayishi natijasida turli mintaqalardan aholi va, ayniqsa, hunarmandlar, me'morlar hamda boshqa mutaxassislarining Samarqand va boshqa markazlarga ko'chirilishi shaharlarning ijtimoiy va madaniy tarkibiga ta'sir ko'rsatdi. Bunday ko'chirishlar, avvalo, davlatning iqtisodiy va bunyodkorlik ehtiyojlari bilan bog'liq bo'lib, ularni bevosita diniy migratsiya sifatida talqin qilish ilmiy jihatdan to'g'ri emas. Shu bilan birga, aholining turli hududlardan kelishi natijasida shahar muhitida turli madaniy an'analar va ijtimoiy guruhlarining o'zaro aloqasi kuchaydi.

Temuriylar davrida islom jamiyatning yetakchi diniy tizimi bo'lib qolgan. Masjid, madrasa, xonaqoh va maqbaralar nafaqat diniy, balki ta'limiy, ijtimoiy va madaniy hayotning muhim institutlari sifatida faoliyat yuritgan. Shu bilan birga, Markaziy Osiyoda Temuriylar davridan oldin shakllangan ayrim xristian va yahudiy jamoalarining mavjudligi ham tarixiy manbalarda qayd etiladi. Biroq ularning soni va hududiy tarqalishi bo'yicha aniq statistik ma'lumotlarning cheklanganligi sababli, mazkur jamoalarning miqyosi haqida ehtiyotkor ilmiy xulosalar chiqarish lozim. Tadqiqot davomida Samarqand va Hirot kabi yirik shaharlarning rivojlanishi turli guruhlarining o'troqlashuv jarayonida muhim omil bo'lgani aniqlandi. Savdo,

- 66 hunarmandchilik, xalqaro diplomatik aloqalar va ilmiy-madaniy faoliyatning rivojlanishi ushbu markazlarning iqtisodiy jozibadorligini oshirgan. Natijada shaharlarda nafaqat mahalliy aholi, balki boshqa hududlardan kelgan savdogarlar, hunarmandlar, olimlar va turli ijtimoiy guruhlarining doimiy yoki uzoq muddatli yashashi uchun sharoit yuzaga kelgan. Mazkur jarayonning muhim natijalaridan biri shahar jamiyatining ijtimoiy va madaniy tarkibining murakkablashuvi bo'ldi. Turli hududlardan kelgan aholining bir makonda yashashi savdo va kasbiy aloqalarning kengayishiga, tajriba va madaniy an'analarning almashuviga xizmat qilgan. Shu bilan birga, diniy mansublik, mahalliy ijtimoiy muhit va siyosiy-huquqiy sharoit turli jamoalarning jamiyatdagi mavqeini belgilovchi omillar sifatida namoyon bo'lgan.

### **Foydalanilgan adabiyotlar**

1. Kenjayev S.N. Amir Temurning tashqi siyosatida tibet xalqlari va buddaviylik // Buxoro davlat universiteti ilmiy axboroti. 2025.04.04. 167-170-b.
2. Кычанов Е. И. Жизнь Темучжина, думавшего покорить мир. Чингис-хан: личность и эпоха. — М.: Издат. фирма «Восточная литература», 1995. — 274 с.
3. Крадин Н. Н., Скрынникова Т. Д. Империя Чингис-хана. — М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 2006. — 557 с.
4. Приходко Г. История христианства в Казахстане и Средней Азии в средние века (URL: catholic-kazakhstan.org/hist/3.html). С. 145.
5. Kenjayev S.N. Amir Temur mahkamachilik faoliyatida diniy ulamolar faoliyati // "Amir Temur merosi - milliy g'urur va ma'naviy kuch manbai" mavzusidagi mintaqaviy ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. Navoiy, 2026.320 b. (103-105)
6. Ру Ж.-П. Тамерлан / Жан-Поль Ру; пер. с фр. Е. А. Соколова; послесл. В. Л. Егорова; прил. — 4-е изд. — М.: Молодая гвардия, 2007. — 200 б.
7. Пагсам-джонсан: История и хронология Тибета/Пер. с тибет. - Новосибирск: Наука. Сиб. отдние, 1991. - 264 с.
8. Самаркандий Абдураззоқ. Матлаи Саъдайн ва мажмаи бахрайн. К. П. /Абдураззоқ Самаркандий; Форс тилидан тарж., сўзбоши ва изоҳлар муаллифи А.Ўринбоев; Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси, Абу Райҳон Беруний номидаги шарқшунослик институти. — Т.: О'zbekiston, 2008. — 832 б.